

DE WONINGWET EN DE ARCHITECTUUR (1902-1940)

ed Taverne

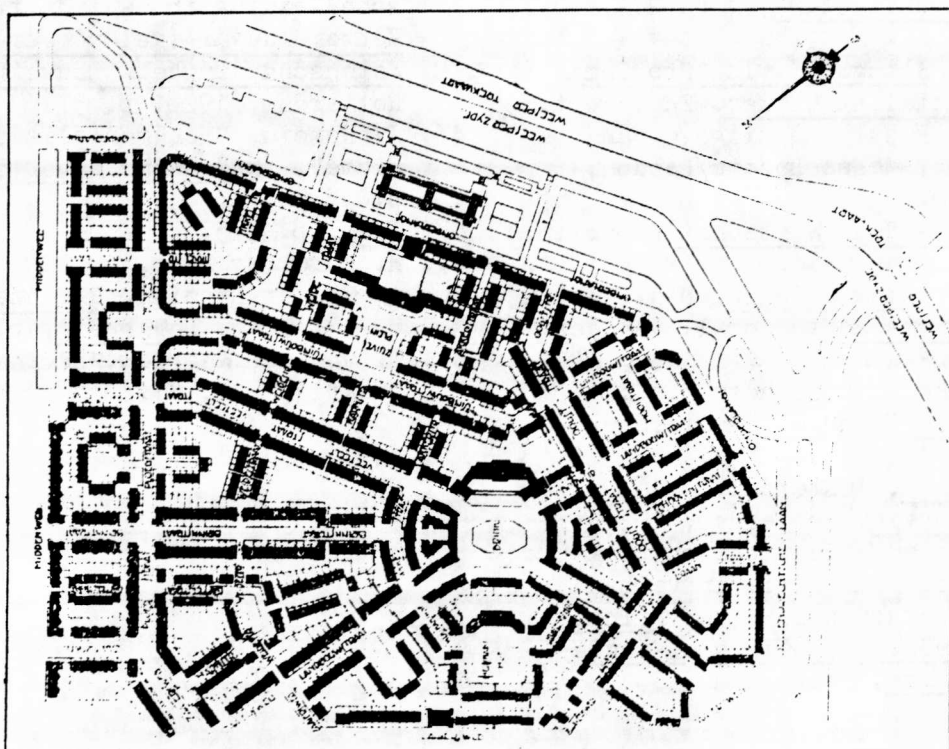
Ed Taverne is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Instituut voor Kunstgeschiedenis van de Rijks Universiteit te Groningen.

inleiding

In de jaren vóór de totstandkoming van de Woningwet (1901) was de belangstelling van de zijde van architecten voor de kwesties, die in deze wet hun beslag kregen, relatief gering. Volkshuisvesting en stedenbouw vielen, op een enkele uitzondering na, buiten het directe actieveland van architecten, zoals duidelijk blijkt uit de toentertijd geproduceerde vakliteratuur. Als groep hielden architecten zich gedurende het laatste kwart van de negentiende eeuw met heel andere problemen bezig, zoals bijvoorbeeld de professionalisering van het architectenvak door middel van verenigingen en beroepscodes.

De Woningwet is veel meer het resultaat van de gemeenschappelijke inspanningen van de zogenaamde hygiënist en woninghervormers, die aan het eind

van de eeuw uitmondde in concrete voorstellen voor het ingrijpen van de overheid inzake de volkshuisvesting. Het is juist opvallend hoezeer de standpunten van de hygiënist, zoals bijvoorbeeld vastgelegd in L. Ali Cohen's Handboek der openbare gezondheidsregeling en der geneeskundige politie (1872), vooruitlopen op de door de architecten in de jaren '20 van deze eeuw met zoveel bravoure gelanceerde 'functionalistische' opvattingen over de vorm en inrichting van de arbeiderswoning.⁽¹⁾ Zonder overdrijving kan men zeggen dat de Woningwet een beslissende impuls heeft gegeven aan de ontwikkeling van de moderne architectuur in Nederland die, zeker voor de eerste drie decennia, voornamelijk bepaald is door de fundamentele bijdragen op het gebied van de volkswoningbouw.

PLATTEGROND BETONDORP, AMSTERDAM 1922.

indirekte invloed

De invloed van de Woningwet op de architectuur was indirect omdat deze wet niet zozeer de verbetering van de architectuur voorstond, alswel die der volkshuisvesting. (2) Het eerste feit waardoor de Woningwet de architectuur heeft 'bevorderd' is het voorschrift, dat elke gemeente een bouwverordening moest vaststellen. Hierdoor werden normen vastgelegd voor het bouwen die in velerlei opzicht afweken van de tot op dat moment gebruikelijke. Veel steden werkten weliswaar met allerlei, sedert de Middeleeuwen steeds weer bijgestelde verordeningen en keuren, maar deze waren voornamelijk gericht op het afschermen van de belangen van de overheid en particulieren tegen derden; op de zorg voor de openbare veiligheid door toezicht op bouwmaterialen, funderingen en, vooral, op brandgevaar. (3) Voorschriften betreffende minimale maten of de indeling van de woning waren er niet, zodat in de loop van de negentiende eeuw de goedkope woningbouw gemakkelijk toegankelijk was geworden voor de toepassing van bouwmethoden, die zowel in sociaal, technisch, alsook in esthetisch opzicht, volstrekt onaanvaardbaar waren. In zijn studie over de sociaal-economische geschiedenis van Haarlem (1850-1914) schrijft Messing: "de aannemers konden, putten uit een reservoir van werklieden, vooral immigranten van het platteland, die nog blij waren met een zeer karig loon. Huisjesmelkers lepelden in deze sociale brij om goedkope arbeiders te krijgen. Dat de woningen niet altijd exelleerden in vormgeving en comfort was even evident als de slechte kwaliteit van steen, pan en hout; de woning werd zagezegt vaak in elkaar geprutst". (4)

De in de Woningwet opgenomen bepaling betreffende de bouwverordeningen betekende een belangrijke aanzet voor de verbetering van de bouwtechnische kwaliteit van de volkswoning en tegelijk een stimulans voor een meer architectonisch verantwoorde vormgeving. In het verlengde van de voorgeschreven bouwverordeningen gingen veel gemeenten, in navolging van Iaren en Amsterdam (1898), over tot de benoeming van schoonheids- en welstandscommissies, die belast waren met de toetsing van ontwerpen aan de elementaire eisen van architectuur zowel in grondplan als opbouw.

Belangrijker dan deze controlerende werking van de Woningwet was de grondgedachte van de wet, namelijk dat de volkshuisvesting, als onderdeel van de volksgezondheid, een terrein van overheidszorg was, welke via de gemeenten en de officieel toegelaten woningbouwverenigingen behoorde te worden geëffectueerd. Deze overheidstaak had een tweeledig bereik. Zij betrof zowel de kwalitatieve als de kwantitatieve aspecten van de volkswoningbouw, en was daardoor rechtstreeks van invloed op het ingrijpen van de architect op het vlak van de volkshuisvesting: "de overheidstaak beoogde niet alleen en zelfs niet in de eerste plaats de arbeidersklasse te voorzien van een voldoende aantal woningen, maar veeleer de verbetering daarvan; niet alleen het bouwen van genoeg arbeiderswoningen, maar ook het bouwen van betere arbeiderswoningen, met andere woorden het ontwikkelen van betere woningtypen". (5) Deze, in de wet vastgelegde overheidstaak is zonder twijfel de belangrijkste stimulans geweest voor zowel de woningbouwverenigingen als voor de diverse overkoepelende organisaties om architecten te betrekken bij de bestudering van het vraagstuk van de goedkopere woningbouw. In de tweede plaats heeft de later (1918vv) op gang gekomen kwantitatieve uitbouw van de volkswoningbouw door middel van allerlei financieringssystemen en subsidiereregelingen, de weg geopend tot de bouw van steeds grotere, aan verschillende straten verspreid liggende woonblokken, waardoor de architect de mogelijkheid kreeg om vanuit de afzonderlijke woning een meer directe greep te ontwikkelen op de buitenruimte, op de vorm van straat en plein, op de samenhang van straten in een buurt en op de organisatie van buurten tot een zelfstandig stadsdeel. De Woningwet heeft - niet in het minst door de paragraaf over de verplichting tot het maken van uitbreidingsplannen - de architecten gedwongen tot de studie van de complexe problematiek van de stedenbouw. Overigens was ook deze samenhang tussen woontypologie en woonomgeving (of anders gezegd, tussen arbeiderswoning en buurt, inclusief badhuis, school, medisch centrum etc.) al volledig voorbereid in de door hygiënist en woninghervormers sedert 1850 ontwikkelde programma's voor een

sociaal en medisch verantwoorde woonomgeving.

eerste experimenten 1902-1914

De ruimte voor concrete architectonische experimenten op het gebied van de volkswoningbouw werd in de eerste jaren na de Woningwet bepaald door bereidheid van de gemeentebesturen woningbouwverenigingen en het particuliere bedrijfsleven om daadwerkelijk gebruik te maken van de mogelijkheden van met name de financiële paragrafen van de nieuwe wet. Een van de knelpunten bij de uitvoering van woningbouwprogramma's was het niet gelijk oplopen van de loonstijgingen met de hogere eisen welke aan de woningen werden gesteld en die in de huren tot uitdrukking kwamen.(6) De vroegste projecten van de woningbouwverenigingen waren dan ook kwalitatief als kwantitatief bescheiden van karakter. Uiterlijk robuust en sober van vormgeving, verschilden deze incunabelen van de volkswoningbouw ogenschijnlijk weinig van de spaarzame voorbeelden van filantropische arbeidersbouw uit de negentiende eeuw, ware het niet dat de belangrijkste vernieuwingen besloten lagen in de organisatie van de beschikbare woonruimte. De woningen welke onder architectuur van Van der Pek gebouwd werden in Amsterdam, voor de Coöperatieve Bouwvereniging Rochdale in de Van Beuningestraat (1903) "vormden een revolutie in de arbeiderswoningbouw. Geen bedsteden meer of alkoven maar aparte slaapkamers, een eigen w.c. met waterspoeling in het halletje en niet meer in de keuken en als bijzonderheid speciale washokken met een gasvoorziening voor warm water op de zolders".(7) In 1911 introduceerde Van der Pek in de wooncomplexen aan de Eerste Atjehstraat en Molukkenstraat een nieuw ruimtelijk gegeven binnen de typologie van de volkswoning, namelijk de open en gemeenschappelijke binnentuin. Het is de eerste poging tot het openbreken van het gangbare, gesloten bouwblok en tot de oriëntatie van de woning op meer licht, zon en vooral groen.

Voor de rest heeft de opvallend grauwe en ingetogen vormgeving van de vroege ontwerpen van architecten als De Bazel, Berlage, Leliman, in Amsterdam,

en die van Oud in Rotterdam, aanvankelijk ook een uitgesproken architectonisch-programmatische betekenis. De beperkende kaders van de woningwetbouw werden welbewust aangegrepen voor een zuivering van de negentiende eeuwse esthetische beginselen van de architectuur naar meer zakelijke uitgangspunten, zoals eerlijk materiaalgebruik, weloverwogen verhoudingen en heldere constructie, een ontwikkeling overigens die, paradoxaal genoeg, al snel in conflict kwam met de verlangens van de bewoners en vooral met de sociaal-politieke ideeën van de opdrachtgevers (de woningbouwverenigingen en de gemeenten).

gemeentelijke woningbouw 1914-1921

In de jaren rond 1910 was niet alleen in Amsterdam, maar in vrijwel iedere grote gemeente, de situatie op de woningmarkt weinig bemoedigend. De activiteiten van de woningbouwcorporaties waren nauwelijks van een zodanige omvang dat daardoor het groeiend gebrek aan woningen kon worden opgevangen. Als één van de eerste gemeenten werd in 1911 te Amsterdam door de S.D.A.P. een voorstel ingediend voor de bouw van 2000 goedkope arbeiderswoningen door de gemeente zelf. Juist op het moment dat ook elders de gemeenten zich opmaakten om op grote schaal gebruik te maken van de mogelijkheden van de wet, brak de Eerste Wereldoorlog uit. Bouwmaterialen werden schaars, de prijzen schoten omhoog, en de woningbouw kwam vrijwel geheel tot stilstand. In de laatste jaren van de oorlog nam de bouw van de gemeentelijke woning - vooral gestimuleerd door de op grote schaal verleende Rijksbijdragen en -voorschotten - snel toe. Het is vooral in Amsterdam, waar onder leiding van F.M. Wibaut, wethouder van volkshuisvesting en arbeiderszaken, de S.D.A.P. de gelegenheid aangreep voor de realisering van een sociaal-democratisch woningbouwprogramma, dat zowel in omvang als in (architectonische) kwaliteit, althans in Nederland haar weerga niet had.(8)

Dit is ook het moment waarop de politieke idealen van het sociaal-democratisch stadsbestuur een duidelijke invloed hebben uitgeoefend op de architectuurontwikkeling. De stedenbouwkundige planning en architectonische invulling van Amsterdam-Zuid is daarvan een frap-

pant voorbeeld. De plannen voor een nieuwe uitleg ten zuiden van de stad dateerden al uit het midden van de negentiende eeuw. Na het falen van talrijke gemeentelijke plannen kwam Berlage in 1904 met een ontwerp dat weliswaar stedenbouwkundig dilettantisch van aard was, maar dat niettemin de wettelijke mogelijkheden opende voor de geleidelijke verwerving van gemeentewege van gronden ten behoeve van de stadsaanleg. In 1914, toen de gemeente door grondaankoop en onteigening vrijwel zeker was van de totale exploitatie van het gebied, werd de behoefte aan een uitvoerbaar stedenbouwkundig plan opnieuw urgent. Manfred Bock heeft in een vernuftige analyse aangetoond hoezeer Berlage's tweede ontwerp voor Amsterdam-Zuid voor een groot deel beïnvloed is door zijn intussen bij de volkswoningbouw opgedane ervaringen, zoals bijvoorbeeld bij de bouwblokken in de Indische buurt, 1912-1915, voor de woningbouwvereniging De Arbeiderswoning. Bleef in het eerste plan voor Amsterdam-Zuid (1904) het probleem van de volkshuisvesting "esthetisch achter kleinburgelijke schilderachtigheid verscholen", nu, in 1917, was het ontwerp goeddeels afgestemd op de nieuwe grondslag en doelstelling van het plan, namelijk de realisatie van goede en zo goedkoop mogelijke woningen, niet in de eerste plaats voor de bevolking van geringe draagkracht.(9)

De bij de planvorming voor Amsterdam-Zuid door de gemeente ontwikkelde nieuwe inzichten omtrent het zelf ter hand nemen van de bebouwingsexploitatie en de via bestemmingsplan, bouwvoorschriften, zonering en erfpachtstelsel, beheersing van de stadsontwikkeling, liggen duidelijk in het verlengde van de in 1914 door de S.D.A.P. geformuleerde eis, dat de gemeente zelf actief bij de volkswoningbouw zou moeten worden betrokken. Alleen op deze wijze zou de volkshuisvesting een volledige overheidstaak kunnen worden: het nieuwe socialistische gemeenschapsideaal zou met de stichting van gemeenschapsbezit concreet en zichtbaar kunnen worden.(10)

Voor wat Amsterdam-Zuid betreft, strekte deze gemeenschapsidee zich niet enkel uit over één of meer wooncomplexen, maar over een werkelijk stadsdeel, compleet met openbare gebouwen,

scholen, kerken en groenvoorziening. In de socialistische, enigszins geëxalteerde zienswijze behoorde met name ook de architectuur van het stadsbeeld, de nieuwe idealen van de gemeenschapsideologie 'te beelden'. Hoewel Berlage deze opvattingen tot de grondslag van de stedenbouwkundige structuur van Amsterdam-Zuid had proberen te maken, kon hij met zijn uitgesproken zakelijke benadering van de architectuur van de woning nauwelijks aan deze politieke verlangens voldoen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de sociaal-democratische stadsbestuurders de progressieve woningbouwverenigingen min of meer dwongen in zee te gaan met jonge architecten als De Klerk en Kramer, die sedert 1913/17 met hun woningbouwcomplex voor Eigen Haard in de Spaarndammerbuurt de sobere, ingetogen bouwkunst van Berlage c.s. definitief de wacht hadden aangezegd.

"Woonhuizen"; Vrijheidslaan; Amsterdam-Zuid; ca. 1920. Architect: M. de Klerk.

De meer flamboyante kleur- en vormrijke architectuur van de zogenaamde Amsterdamse School was niet zozeer gericht op het nauwkeurig onderzoek naar de typologie van de individuele woning, maar meer op de compositie van een visueel afwisselend en boeiend straatbeeld, waar ieder woonblok door middel van een steeds onverwachte gevelopbouw tot een authentieke plek werd bepaald. De sociaal-democratische politici herkenden in deze exuberante vormgeving een geslaagde poging om eindelijk af te rekenen met de gebruikelijke grauweheid van de arbeidersbuurten en daar een nieuwe, tot de verbeelding sprekende woonomgeving in de plaats te stellen.

De architectuur van de Amsterdamse School - die overigens na 1921 heel wat minder uitbundig werd als gevolg van de rigoreuze beperking van de rijksbijdragen aan de woningwetbouw ten gunste van de premiereregeling voor de particuliere bouw - is tot aan de dertiger jaren het symbool geworden van het overheidsingrijpen op de structuur van de grote stad: niet alleen in Amsterdam-Zuid, maar overal verspreid door de stad werden bruggen, badhuizen, w.c.-cellen, gemeentescholen gebouwd in een fantasievolle, voor iedereen begrijpelijke 'overheids-architectuur'. Buiten Amsterdam is een soortgelijk fenomeen vrijwel uitsluitend in Groningen te bespeuren.

normalisatie in woningbouw

Op een in 1919 gehouden tweedaags woningcongres werd de noodkreet geslaakt: "bouwt veel, bouwt snel, bouwt goed". Het jaar daarvoor was op een bijeenkomst van het zojuist opgerichte Instituut voor de Volkshuisvesting door de directeur van de Amsterdamse Dienst van Bouw- en Woningtoezicht, J. van der Waerden, een controversieel pleidooi gehouden voor een ver door te voeren standaardisatie van zowel het grondplan als van de structuurbepalende delen van de woning als radicale oplossing voor de schrijnende woningnood. Het werken met prefab-onderdelen en met standaardgrondplannen in een beperkt aantal typen, zou snel en kostenbesparend zijn, zowel wat betreft het ontwerp als de uitvoering. Wat Van der Waerden voor ogen stond - en na de Tweede Wereldoorlog ook op rui-

me schaal is gerealiseerd - was de ontwikkeling van een uniform woontype voor heel Nederland, waarvan alleen de groepering aan lokale omstandigheden onderhevig zou zijn. Van der Waerden's benadering van de woningnood langs de weg van de rationalisatie van het bouwen, had op de jonge generatie van progressieve architecten een onweerstaanbare aantrekkingskracht. Normalisatie, standaardisatie, typologisch onderzoek, werden niet alleen de nieuwe middelen ter oplossing van de woningnood, maar méér nog de slogans voor een ingrijpende, formele vernieuwing van de architectuur zelf.

De ontwikkeling van de architectuuropvattingen van het Nieuwe Bouwen, die tot ver na de Tweede Wereldoorlog het bouwen in Nederland hebben beïnvloed, is op de eerste plaats gestimuleerd door het totaal van de programmatische gegevens van de volkswoningbouw. De grondslagen voor deze nieuwe architectuur werden gelegd door middel van de theoretische ontdekkingen van de architect-kunstenaars binnen De Stijl (Van Doesburg, Van 't Hof, Oud).

Terwijl Berlage in zijn benadering van de door Van der Waerden opgeworpen problematiek niet verder kwam dan een uitwerking van een in wezen negentiende-eeuws, sociaal getinte, esthetische theorie, was het de stadsarchitect van Rotterdam, J.J.P. Oud, die in de technische noodzaak van standaardisatie en normalisatie de grondslag zag voor de nieuwe beeldende elementen van de architectuur. In de verschillende theoretische projecten, die Oud binnen de Stijl-groep ontwierp, alsmede in de woningcomplexen voor Rotterdam, onderzocht Oud de mogelijkheden voor een totaal nieuwe arbeiderswoning.⁽¹¹⁾ Hij doorbrak het traditionele schema van het goedkope huis door middel van twee op elkaar afgestelde operaties: door een radicale wijziging van het grondplan en, vooral door een nieuwe benadering van de architectonische eenheid van het bouwblok. Kiezend voor de ideeën van Van der Waerden en polemiserend met diens tegenstanders verklaart hij in 1919 in De Stijl, dat "niet meer zinnelijke waarden als: toon, versiering, enzovoort, maar meer geestelijke waarden als verhouding, klare vorm en

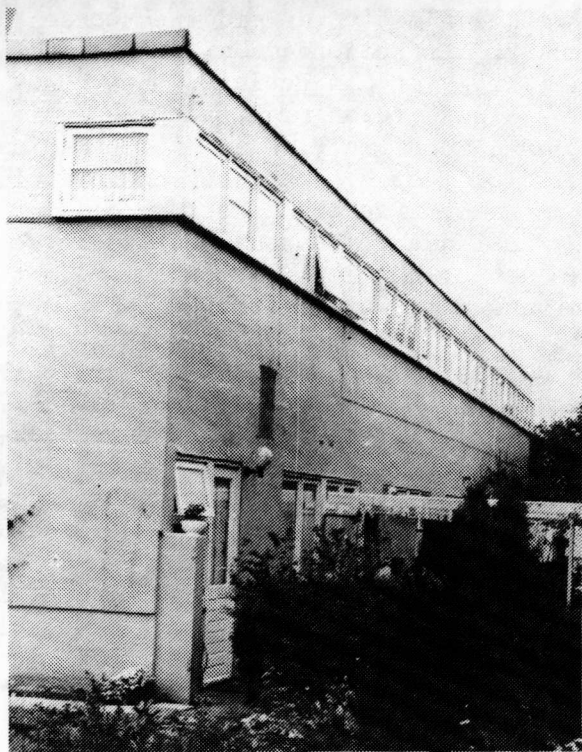
pure kleur moeten de middelen worden der kunst". Als Rotterdams stadsarchitect ziet hij, net als Berlage, "het bouw-blok als de belangrijkste opgave van de moderne architect". Maar dit Berlagiaans bouwblok moet een puristische zuivering ondergaan; afgerekend moet worden met het schijndak, trouwens met iedere vorm van decor; het individuele huis dient vervangen te worden door een nieuwe typologische categorie, het woonblok, "waar-in de huizen zich zullen ordenen tot een ritmisch spel van vlak en massa". Hij werkt dit uit tot een nieuwe taak-omschrijving van de moderne architect. Gegeven de invoering van standaardonderdelen, zelfs standaardtypen, wordt de architect definitief verlost van de interpretatie van bestaande vormen, of het krampachtig zoeken naar het nieuwe; hij kan zich beperken tot het zijns inziens wezenlijke van de vormgeving, namelijk "tegenstellingen van verhoudingen te scheppen, die tot schoonheid zullen leiden". Als het massaproduct aanvaard wordt, is de taak van de architect de "estiese uitbeelding" daarvan. De architect treedt dan op als regisseur, die de massaproducten tot een bouwkunstig geheel ensceneert: "verhoudings-kunst".(12) Oud's woningbouwcomplexen

in Spangen, De Kiefhoek en Hoek van Holland kregen door de klare formulering van een nieuwe architectonische taal vrijwel onmiddellijk internationale respons. Toch is de werkelijke betekenis voor de directe voortgang van de volkshuisvesting in Nederland relatief beperkt. Als gevolg van de gewijzigde overheidspolitiek ten aanzien van de gemeentelijke woningbouw, was de ruimte voor de door de architecten zo gewenste experimenten met nieuwe bouwtechnieken en woonplattegronden voorlopig minimaal. Het succes van de Rotterdamse wooncomplexen was dan ook veel meer het gevolg van de overtuigingskracht, waarmee Oud een nieuw architectonisch beeld had weten te scheppen van het seriematig karakter van de woningbouw, dan van het rendement van de in deze projecten beproefde bouwtechnische research.

Interessant is in dit opzicht de vergelijking met de in 1922 door de Amsterdamse woningdienst begonnen proef in de Watergraafsmeer: Betondorp. (13) Hoewel in stedenbouwkundig opzicht vrij traditioneel van opzet - net als bij Oud voornamelijk geïnspireerd op de maat en de sfeer van de tuinstad - werd hier bij de woningbouw veel ingrijpender geëxperimenteerd met verschillende betonbouwtechnieken: gietbouw, elementenbouw en betonblokbouw. In totaal werden door een zevental bouwondernemers 900 woningen in beton gerealiseerd, waarvan de architectuur (o.a. van Van Loghem en Greiner) vergeleken met die van Oud in Rotterdam, opmerkelijk gereserveerd is. In het geval van Van Loghem houdt dit verschil verband met een minder esthetische dan wel een meer politiek geëngageerde inschatting van de betekenis van de moderne bouwtechniek voor de volkshuisvesting. Van Loghem's bewuste onder-schikking van de formele eigenaardigheden aan de gestelde eisen, namelijk de realisatie van zo goedkoop mogelijke volkswoningbouw, harmonieerden uitstekend met de opvattingen van de Directeur van de Woningdienst, Arie Keppler, voor wie het gekozen tuinstadpatroon model stond voor de 'social city', waarin de woonstraten noodzakelijkerwijs werden gecompleteerd door de bouw van scholen, badhuizen, openbare biblio-

Rotterdam, woonwijk 'Kiefhoek'. J.J.P. Oud (1925-1929).

theek en buurtlokalen.(14) Voor het overige bleef ook Betondorp voorlopig een op zichzelf staand experiment. Terwijl de gemeentelijke overheid in de betonbouw voordelen zag met betrekking tot de kosten (snellere bouw) en de mogelijkheden voor werkgelegenheid van ongeschoolde arbeiders; de architecten grote verwachtingen hadden van betonbouw met het oog op de verbetering van de volkshuisvesting in zowel esthetische als hygiënisch-technische zin, kwam tot 1960 de industrialisatie van de woningbouw nauwelijks van de grond door gebrek aan belangstelling en medewerking van het bedrijfsleven en vooral ook van de particuliere bouwondernemingen die na 1922 geleidelijk aan de overhand kregen op de gemeentelijke bouw.

van woning tot stad

In de tweede helft van de twintiger jaren werd het protest van de progressieve architecten tegen de bestuurlijke aanpak van de volkshuisvesting steeds hechter georganiseerd. In 1927 ontstond in Amsterdam de groep De 8 in navolging van de sedert 1920 in Rotterdam actieve functionalistische beweging Opbouw.(15) In 1932 kwamen de groepen met een ge-

zamenlijk veertiendaags tijdschrift. Beide verenigingen onderhielden directe contacten met het internationale samenwerkingsverband van architecten van het Nieuwe Bouwen, de CIAM. Via goed voorbereide en effectief op de publiciteit gerichte congressen over woningbouw, nieuwe verkavelingswijzen, de functionele stad, etc., probeerde men in de CIAM een gemeenschappelijke strategie uit te stippelen voor de uitvoering van de nieuwe sociale opdracht van de architectuur, namelijk de totale reorganisatie van het economisch en maatschappelijk leven in het industriële tijdperk.(16)

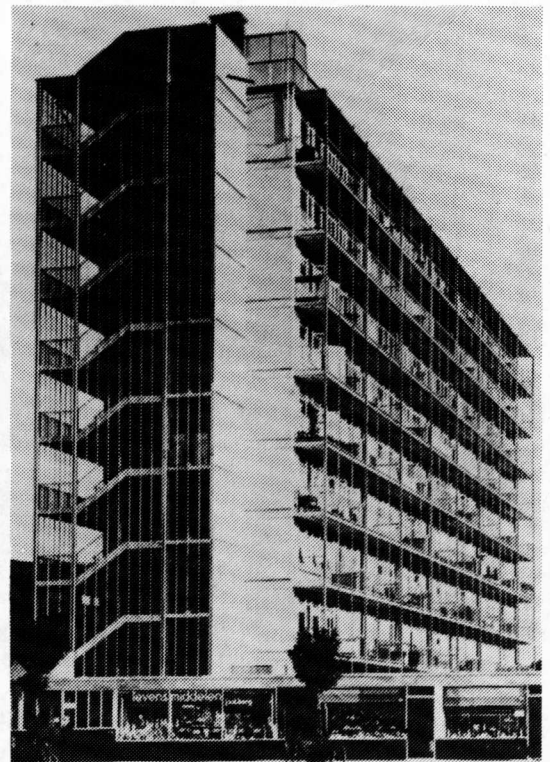
Wat dat precies inhield valt af te leiden uit de architectuurvoorstellen van jonge architecten als Van Tijen, Rietveld en Stam, die ten opzichte van de theoretici van De Stijl met veel radicaler plannen kwamen voor de reorganisatie van het bouwbedrijf, van de ontwerpmethode en niet in de laatste plaats voor een totaal nieuwe woon- en leefcultuur. Ook al moet men vaststellen dat de architecten met hun idealistisch vasthouden aan modellen ontleend aan de machine en de technische bedrijfsorganisatie, er niet in geslaagd zijn door te dringen in de economisch-politieke structuur van de volkshuisvesting, een feit

is dat zij op een beslissend moment enkele principiële vernieuwingen hebben aangedragen ten aanzien van woningbouwproductie, de woonplattegrond, de stedelijke verkaveling en, in mindere mate, de organisatie van de stad.(17)

In hun kritiek op de overheid doelden de architecten niet alleen op de afwachtende en vrijblijvende houding van talrijke gemeenten bij de ontwikkeling van woningbouwprogramma's, maar vooral op de geleidelijk aan secundair geworden rol van de architecten in het bouwproces. In veel gevallen, zoals in de latere woonblokken van Amsterdam-Zuid, werkten de particuliere bouwondernemers met stereotype woonplattegronden en werden architecten slechts ingehuurd ter opulstering van gevels en ter genoegdoening aan de eisen der schoonheidscommissies. Zij protesteerden tegen de opgedrongen, zuiver esthetische beheersing van het stadsbeeld. Ook kwamen zij in verzet tegen het door veel gemeentelijke woningdiensten gebruikte en conservatief genoemde gesloten woonblok, tegen het gebrek aan aandacht voor voldoende bezonning der huizen, het vaak volledig achterwege blijven van onderzoek naar woningdifferentiatie en het voor een wijk vereiste voorzieningenstelsel. In feite deden de architecten niets anders dan het (selectief) overnemen van de sedert jaren door het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw naar voren gebrachte en wetenschappelijk onderbouwde gezichtspunten en deze inpassen in een specifieke architectonische ontwerptheorie.

Hoewel zelf grotendeels buiten het eigenlijke woningbouwproces staande, propageerde de architectonische avantgarde nieuwe taken voor de architectuur, die met een verwijzing naar het model van het moderne bedrijfsmanagement, veel meer lagen op het terrein van de organisatie: "onze door architecten gebouwde steden zullen steeds onbruikbare monumenten worden, wanneer wij het bouwen niet zullen weten te maken tot een organiseren der functies; wanneer wij niet kunnen leeren het materiaal te organiseren tot bruikbare constructiesystemen, die aan de moderne eischen voldoen en de mogelijkheid van bestemmingsverandering in ruime mate open laten".(18) Tegen de

achtergrond van de internationale architectuurdebatten (CIAM) over het bouwen op basis van gerationaliseerde woningplattegronden, rationele verkavelingswijzen, en de samenhang met de structuur van de stad, kwamen de architecten tot de ontwikkeling van twee, vanuit de woning geprojecteerde nieuwe stedelijke typologieën, die het toekomstig beeld van de stad wezenlijk zouden beïnvloeden: de strokenverkaveling en de hoogbouw. In de hoogbouw zagen veel architecten de geslaagde architectonische beheersing van moderne materialen als glas, beton en staal, een schitterend beeld van transparantie en immaterialisatie, het architectonisch teken bij uitstek van de verzoening tussen industrie en cultuur, tussen stad en natuur: "wanneer dus onze op steenklompen gelijkende huizenblokken zullen verdwijnen om plaats te maken voor zuiver geproportioneerde glazen torens, zodat de arbeid der menschen niet langer in donkere of electrisch verlichte ruimten behoeft plaats te hebben, maar als het ware in de open lucht geschiedt tusschen planten, boomen of in de wolken - in volkomen stilte - dan zal er toch wel iets ten goede komen aan het stadsbeeld en het stadsleven zijn veranderd".(19)

Hoogbouw als alternatief voor de traditionele woningbouw, als polemische verwijzing naar een rationele bouwproductie en als uitdrukking op stedenbouwkundig gebied van een nieuwe woonstijl, is in de vóór-oorlogse woningbouw nauwelijks toegepast; één van de weinige voorbeelden is het in 1929 ontworpen, en in 1933-34 door een woningbouwcorporatie gerealiseerde woongebouw 'Bergpolder' bij Rotterdam (72 woningen verdeeld over 9 woonlagen). (20) De nieuwe verkavelingstechniek van de strokenbouw kreeg in Nederland meer kansen na het relatieve succes dat de architecten van het Nieuwe Bouwen hiermee hadden in de door B & W van Amsterdam in 1933 uitgeschreven prijsvraag voor goedkope arbeiderswoningen. De bedoeling van deze prijsvraag was allereerst een onderzoek naar efficiëntere woningbouwplannen en vervolgens naar de gevolgen hiervan voor de stedenbouwkundige structuur van wijk en stadsdeel. Als zodanig hoopte men in Amsterdam meer ervaring op te doen met de concrete gang van zaken bij de uitvoering van het in 1934 voltooide Algemeen Uitbreidingsplan voor Amsterdam.

Toch kan men niet zeggen dat de strokenbouw - evenmin als de hoogbouw - vóór de oorlog populair is geworden. Karakteristiek voor de vele weerstanden is de vijf jaar slepende procedure voordat in Amsterdam het bouwplan van Merkelbach en Karsten in Landlust - en dan nog in sterk uitgekleden vorm - kan worden gerealiseerd. Recentelijk is ook weer eens gewezen op het hardnekkig voortbestaan in Rotterdam van de hofbouw, als "het beeld van een van de rest van de stad afgescheiden gecollectiveerde eenheid", en op de door de architect Van den Broek met talloze variaties beproefde architectonische aanpassing van dit motief aan concrete stedenbouwkundige situaties in Rotterdam. (21)

De architecten van het Nieuwe Bouwen hebben in de dertiger jaren met hun kritiek op de overheidspolitiek ten aanzien van de woningbouw en op de achterlijke positie van het bouwbedrijf weinig concrete resultaten bereikt. Bovendien waren zij intern verdeeld over de (formele) gevolgen voor de architectuur bij een eenzijdig analytisch-technische

benadering van de woningbouw. Tijdens de oorlog hebben zij - in samenwerking met de overigens met meer traditioneel georiënteerde architecten - in diverse studiegroepen gedetailleerde schema's opgesteld van de ruimtebehoeften van de verschillende bewonerscategorieën, ontwerpen gemaakt voor nieuwe woonvormen in wijkverband en de mogelijkheden voor normalisatie en standaardisatie in het bouwbedrijf onderzocht. Na de oorlog zijn veel van deze voorstellen - ontstaan van alle sociale en culturele vernieuwingsintenties - door overheid en industrie overgenomen in de hoofdzakelijk op het economisch herstel gerichte wederopbouwmaschinerie.

noten

1. P. de Ruiter, Over de opkomst van de moderne stedenbouw en planologie (1870-1945) en de betekenis van het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedenbouw, Werkstuk nr. 27, Planologisch en Demografisch Instituut, Universiteit van Amsterdam, 1980; J. de Heer, 'De Nederlandse arbeiderswoning uitgeschreven', in: Ter elfder ure, nr. 26 (1978), 749-775.
2. De Woningwet 1902-1929. Gedenkboek samengesteld ter gelegenheid van de Tentoonstelling gehouden te Amsterdam (...) bij het 12½ jarig bestaan van het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedenbouw, Amsterdam 1930, 245.
3. J.C. Breen, 'De verordeningen op het Bouwen te Amsterdam, vóór de Negen tiende Eeuw', in: Zesde Jaarboek der Vereniging Amstelodamum, Amsterdam 1908, 109-148; R. Meischke, 'Huizen en keuren', in: Rotterdam Papers II; A Contribution to medieval Archeology, Rotterdam 1975, 89-116.
4. F.A.M. Messing, Werken en Leven in Haarlem (1850-1914). Een sociaal-economische geschiedenis van de stad, Amsterdam 1972, 95.
5. De Woningwet (l.c.), 247.
6. R. Geurtsen, 'De Woningwet van 1901, sociaal-economische en politieke achtergronden', in: Derhalve 3-4 (1972), 40-54; J. Nycolaas, Volkshuisvesting, een bijdrage tot de geschiedenis van woningbouw en woningbouwbeleid, Nijmegen 1974;

- E.Ottens, Ik moet naar een kleinere woning omzien want mijn gezin wordt te groot. 125 jaar sociale woningbouw in Amsterdam, Amsterdam (Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting) 1975, 26.
7. Funzione e Senso. Architettura-Casa-Città. Olanda 1870-1940, Milano 1979. H. Searing, 'Berlage and Housing, the most significant modern building type', in: H.P. Berlage 1856-1934, Een bouwmeester en zijn tijd, Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 25 (1974), 133-180. M. Bock, 'Woningbouw', in: H.P. Berlage, bouwmeester 1856-1934, Haags Gemeentemuseum 1975, 73-89.
 8. H. Searing, 'Amsterdam-South: social democracy's elusive housing ideal', in: VIA. Culture and the social vision. Architectural Journal of the Graduate School of Fine Arts University of Pennsylvania, IV (1980), 59-77; H. Meyer, R. Kouprie, J. Sikkens, De beheerste stad. Ontstaan en intenties van een sociaal-democratische stads-politiek: een kritiek, Rotterdam 1980.
 9. M. Bock, 'Stedebouw', in: H.P. Berlage, bouwmeester (l.c.), 51-72.
 10. W. Bolte, J. Meijer, Van Berlage tot Bijlmer, Nijmegen 1981.
 11. C. Boekraad, U. Barbieri, Architectuur en stad 1970-1980. 10 jaar architectonische cultuur in Nederland, Nijmegen 1981 (inleiding); H. Engel, 'Typologische analyse van een viertal woningbouwprojecten van J.J.P. Oud', Niet gepubliceerde voordracht op het door de Rotterdamse Kunststichting georganiseerde symposium Ontwerp en Historie, februari 1980; J.J.P. Oud, 'Bouwkunst en normalisatie bij de massabouw', in: De Stijl 7 (1918).
 12. C. Boekraad (l.c.), inleiding. Een tamelijk volledig bibliografisch overzicht van de moderne architectuur in Nederland vindt men bij G. Fanelli, Moderne architectuur in Nederland 1900-1940, 's Gravenhage 1978.
 13. J. van der Beek, G. Smienk, 'Ir. J.B. van Loghem b.i. architect', in: Plan (1971), nr. 12, 28-30; Ottens (l.c.), 54-58.
 14. In de geschiedenis van de Nederlandse volkshuisvesting heeft het concept van de tuinstad, als formeel schema voor de woonwijk een belangrijker rol gespeeld dan uit dit opstel mo- gelijk blijkt. E. Hoogenberk, Het idee van de Hollandse stad. Stedebouw in Nederland 1900-1930 met de internationale voorgeschiedenis, Delft 1980, vgl. Max Cramer, 'Stedebouw. De ontwikkeling in Hilversum', in: M. Cramer, H. van Grieken, H. Pronk, W.M. Dudok 1884-1974, Amsterdam (Stichting Architectuur Museum) 1980, 82-98.
 15. In 1927 werd in Amsterdam ook het eerste nummer van het internationale tijdschrift i 10 gepubliceerd, waaraan o.a. Oud meewerkte; Fanelli (l.c.), nr. 85.
 16. M. Steinmann, CIAM. Dokumente 1928-1939, Basel-Stuttgart 1979.
 17. Voor Van Tijen, vgl. 'Perspectief voor de architectuur', Plan 9 (1970), 520-616; een genuanceerde architectuur-kritische beschouwing over de ontwerpproblematiek van het Nieuwe Bouwen vindt men in: R. Stroink e.a., Ir J.H. van den Broek. Projecten uit de periode 1928-1948, Delft 1981.
 18. M. Stam, vgl. Bouwkundig Weekblad 87 (1969), nr. 25.
 19. J.B. van Loghem, Bouwen-bauen-bâtir-building. Holland. Nieuwe Zakelijkheid-Neues Bauen-Vers une architecture réelle-built to live in, Amsterdam 1932.
 20. Vgl. J. Duiker, Hoogbouw, Rotterdam 1930; B. Fooy, 'Volkswoningbouw in Rotterdam 1918-1940', in: Wonen/TABK 4 (1978), 17-18. T. van Laar, De ideale stad. Een op Amsterdam toegespitste geschiedschrijving in het theoretische perspectief van progressisme en kulturalisme, Amsterdam 1980, 97.
 21. Boekraad (l.c.); Stroink, Ir. Van den Broek (l.c.), 89.